

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 7

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 10

Видавництво М.П. Коць
Київ – Нью-Йорк
2002

Вадим ХМАРСЬКИЙ (Одеса)

**АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ
У РОКИ ВІЦЕ-ПРЕЗИДЕНТСТВА М.Н.МУРЗАКЕВИЧА
(1875–1883)**

Непересічну роль у розвитку історичної науки на Півдні України у середині ХІХ – на початку ХХ ст. відіграло Одеське товариство історії і старожитностей (далі – Товариство). Археографія була одним з напрямків наукової творчості у Товаристві з самого початку його діяльності (1839). Опубліковані історичні джерела посіли вагоме місце вже у перших трьох томах “Записок” цієї наукової установи, які з’явились друком до 1853 р. У 1842–1852 рр. члени Товариства здійснили унікальні археографічні проекти – окремими виданнями були опубліковані цінні наративи з історії запорозького козацтва: “Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтиевича Коржа”, “История о казаках запорожских” С.Мишецького, “Описание Запорожской Сечи” В.Чернявського. Після перерви, спричиненої Кримською війною, наукова продуктивність Товариства зросла: протягом дев’ятнадцяти років (з 1856 по 1875) вийшли друком ще шість томів. А протягом наступних восьми років з’явилося аж чотири томи, в яких знайшлось місце і для археографічних публікацій.

У середині 70-х років, після понад сорокалітнього існування, Товариство зазнало багатьох змін, у тому числі й кадрових. У 1856 році помер його перший і єдиний почесний президент М.С.Воронцов. З п’яти членів-засновників ще у рік заснування наукової установи помер М.М.Кир’яков; у 1844 р. пішов з життя перший президент Д.М.Княжевич; у 1842 р. від участі у роботі відійшов перший віце-президент О.С.Стурдза; А.Я.Фабр помер у 1863 р. Після смерті Д.М.Княжевича посаду президента ніхто не займав 12 років і лише 1856 р. її посів новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О.Г.Строганов (до 1877 р.). З 1878 р. президентом був С.М.Воронцов, а 1882 р. її обійняв тимчасовий Одеський генерал-губернатор О.М.Дондуков-Корсаков. Після О.С.Стурдзи посаду віце-президента займали С.В.Сафонов (1842–1844), О.Ф.Негрі (1844–1854), М.І.Пирогов (1857–1858). Після від’їзду з Одеси останнього ця посада залишалась вакантною до 1870 р., а відтоді її зайняв архієпископ херсонський і одеський Дмитрій. При всьому цьому розмаїтті осіб і посад незмінно з 1839 р. секретарем Товариства залишався М.Н.Мурзакевич, єдиний з живих членів-засновників Товариства, який безсумнівно був у ньому ключовою постаттю

протягом майже 45 років¹. Після від'їзду архієпископа Дмитрія до іншої єпархії М.Н.Мурзакевича було обрано віце-президентом Товариства.

Син священика, історика міста Смоленська, вихованець Смоленської духовної семінарії і Московського університету (етико-політичне відділення) Микола Никифорович Мурзакевич (1806–1883) належав до тієї когорти здібної молоді, яка потрапила на південь імперії у роки генерал-губернаторства М.С.Воронцова і впродовж усього життя докладала зусиль для розвитку освіти і науки у краї. До Одеси М.Н.Мурзакевич прибув у 1830 р. Наступного року він розпочав викладацьку кар'єру, коли його було призначено помічником учителя в училищі при Рішельєвському лицейі, де через кілька місяців почав викладати всесвітню історію і географію. Через п'ять років, коли він уже викладав російську історію, його затвердили учителем початкового училища. У середині 30-х років М.Н.Мурзакевич все більше захоплюється місцевою історією. Завдяки своїм першим науковим працям, зокрема “Історії генуезьких поселень в Криму” (1837), він стає відомим і за кордоном. У 1837 р., коли було прийнято новий статут лицейу, за яким його випускники прирівнювались до випускників університетів, М.Н.Мурзакевича призначили виконуючим обов'язки ад'юнкта російської історії і статистики. Наступного року він здобув науковий ступінь магістра філософії (при Московському університеті), а ще через рік – став професором російської історії і статистики. З часу утворення Товариства (1839) до його викладацької роботи і наукових занять додалися ще й науково-організаційні обов'язки – секретарювання у новоутвореній науковій установі².

У 1852 р. М.Н.Мурзакевич досяг піку своєї кар'єри – став директором Рішельєвського лицейу. Він був обов'язковою і вимогливою людиною. Його автобіографія просякнута уболіванням за навчальний заклад, в якому він працював³. Не випадково саме йому було доручено виконання обов'язків начальника Одеської учбової округи під час Кримської війни. Ймовірно, він сподівався, що на цій посаді залишиться і після війни. Проте на це місце було призначено видатного хірурга і педагога М.І.Пирогова. Характер їхніх взаємостосунків ще підлягатиме у майбутньому окремому вивченню. Але очевидно – взаємини були складними. 1857 р. М.Н.Мурзакевич звільнився зі служби. Ситуація ускладнилася з прийняттям нового начальника учбової округи до Товариства, а потім – з обранням його віце-президентом наукової установи. У всіх напрямках своєї роботи М.І.Пирогов запропонував нові, неординарні методи. Вступивши в конфлікт з місцевими можновладцями, М.І.Пирогов змушений був залишити Одесу у 1858 р., а у 1873 р. добровільно вибув з числа дійсних членів Товариства. З утворенням у

¹ *Маркевич А.* Состав императорского Одесского общества истории и древностей в 1839–1902 гг. – Одесса, 1902. – С.2–3.

² Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.733. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.32–45.

³ *Маркевич А.* Состав императорского Одесского общества истории и древностей в 1839–1902 гг. – Одесса, 1902. – С.2, 19.

1865 р. Новоросійського університету М.Н.Мурзакевич міг претендувати на місце в його викладацькому корпусі. Проте, на відміну від таких колишніх викладачів Рішельєвського ліцею, як П.К.Брун та В.Н.Юргевич, він до університету не потрапив. Відомо, що ідею утворення в Одесі університету активно підтримував М.І.Пирогов і з ним радились щодо штатів навіть під час його перебування за кордоном.

М.Н.Мурзакевич з кінця 50-х років з подвійною енергією взявся за діяльність у Товаристві, інтенсифікувавши зокрема видання “Записок”. Це була справа його життя. Тому обрання його на посаду віце-президента було цілком слухним і логічним. Наприкінці життя, у 1881 р., він писав академікові А.А.Кунику: “Створивши безперервною працею в Одесі музей і Товариство, і вважаючи їх своїми дітищами, працюючи і навчаючись, я не мав часу думати про нащадків, бідуючих від нестатку, я тому не думав про спадкоємців. А тому спадкоємцями своїми я вважаю Товариство і музей, куди весь мій мотлох залишаю...”⁴

До 1875 р. відноситься важливий крок у житті Товариства – публікація програми видання “Записок”⁵. Ця програма майже цілком копіювала подібний документ, представлений комітетом з підготовки першого тому видання Товариства 31 травня 1840 р. (назва “Записки” тоді навіть ще не була прийнята). Вона є досить характерною для тогочасного розуміння археографії в Товаристві. Структура кожного тому передбачала три відділення – дослідження (“Исследования и рассуждения”), публікації матеріалів і різне (“Смесь”). Перше відділення складалось з трьох розділів – археологія, історія, географія (найбільшою зміною стало зняття розділу статистики – адже на той час існувала низка спеціалізованих статистичних установ у краї). У першому розділі за статтями власне археологічними мали розміщуватись “статті археографічні”. На думку видавців “Записок” вони мали містити “описи і дослідження пам’яток писемних, які могли б слугувати джерелом для історії, географії і статистики минулих часів”. Такий підхід відображав один з тодішніх варіантів розуміння археографії як опису писемних джерел, що виник ще у 20-ті роки ХІХ ст. (П.М.Строєв)⁶.

Слід зазначити, що в тогочасній науці ще не усталилося єдине розуміння не лише археографії, але й навіть археології⁷. У 70-ті роки ця термінологічна плутанина щоразу виринала у листуванні керівництва Товариства з різними науковцями. Так, у листі до духовного собору Києво-

⁴ Петербурзька філія архіву Російської Академії наук. – Ф.95. – Оп.2. – Спр.615. – Арк.12.

⁵ Программа Записок Императорского Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1875. – Т.IX. – С.I–II.

⁶ Козлов В.П. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С.258–261.

⁷ Валк С.Н. Судьбы археографии // Археографический ежегодник за 1961 г. – М., 1962. – С.454–455.

Печерської Лаври (16 грудня 1874 р.) повідомлялось про одержання в Одесі “Тератургімі” О.Кальнофойського, видання 1638 р., та двох пакунків гравюр, надрукованих в Лаврській друкарні, і висловлювалась подяка “за весь цей важливий для археології подарунок”. У грудні 1874 р. Д.М.Струков написав М.Н.Мурзакевичу з Москви про знахідку в архіві Міністерства закордонних справ кількох документів з історії Криму і обговорював можливість їх опублікування в “Записках”. Переходячи до іншого предмету розмови, він зазначив, що те не стосується “уже прямо археології”⁸. У той же час, обрання у квітні 1872 р. у дійсні члени Товариства члена ради міністерства народної освіти, збирача старовинних рукописів, упорядника дев’яти томів “Археографического сборника документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси” (Вільно, 1867–1870) І.П.Корнилова мотивувалось “повагою до його археографічної діяльності”⁹.

Зважаючи на діяльність Петербурзької (започаткована 1834 р.), Київської (1843) та Віленської (1863) археографічних комісій, яка чітко вказувала на значно ширше розуміння археографії, тлумачення її у Товаристві здається на той час дещо анахронічним. Це свідчить про те, що у Товаристві тоді не займались розробкою теоретичних проблем археографії (в сучасному її розумінні). У роботі з писемними джерелами вся увага приділялась їх розшуку, збереженню, а головне – публікації. Вся ця діяльність не окреслювалась якимось одним терміном.

Справжнім же змістилищем археографічних публікацій у “Записках” згідно з програмою, як і раніше, мала стати “Збірка матеріалів”, зокрема другий – четвертий розділи. До першого розділу було віднесено пам’ятки речові, тобто публікації текстів надписів, малюнки монет, інших археологічних і зображувальних джерел, а до п’ятого – бібліографічний бюлетень. У другому розділі передбачалось публікувати “пам’ятки писемні і офіційні (документи і акти) у списках або навіть у знімках (fac-simile) по-можливості, у точних перекладах і з необхідним поясненням”; у третьому – “пам’ятки писемні неофіційні (історичні, географічні, статистичні твори часів попередніх, подорожей по Південній Росії, легенди тощо, *зважаючи на важливість* (курсив наш. – В.Х.), цілком або в уривках і витягах)”. Підкреслене було внесено під час обговорення нового статуту і програми в жовтні 1872 р. на Вченому комітеті міністерства народної освіти замість формули “по можливості” (програму остаточно затверджено 19 січня 1874 р.)¹⁰. Четвертий розділ присвячувався усним пам’яткам (народні пісні, прислів’я, перекази тощо). У третьому відділенні, крім протоколів і кореспонденції, передбачалось публікувати “повідомлення”, “не підтвержені необхідним дослідженням”, що робило можливим і там появу археографічних публікацій. Втіленням нової програми мали стати наступні томи

⁸ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.93. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.43, 49.

⁹ Там само. – Спр.5. – Арк.13.

¹⁰ РДІА. – Ф.733. – Оп.142. – Спр.522. – Арк.17, 54.

“Записок”, які виходили у роки віце-президентства М.Н.Мурзакевича з небаченою доти стабільністю – один фоліант за два роки.

У даний період було відновлено вже призабуту з довоєнних часів традицію публікації античних джерел. Адже в перші роки існування Товариства учитель грецької мови М.Г.Палеолог розпочав перекладати уривки з творів Гомера, Геродота, Гіппократа, Арістотеля та ін., але проєкт залишився незавершеним¹¹. Більш вдалою виявилась публікація периплів – описів плавань уздовж берегів Чорного моря, які були, по суті, посібниками для античних мореплавців.

У 1875 р. А.Ф.Маркопуло, тоді мешканець Керчі, надіслав до Одеси переклад уривків з “Географії” Страбона. Вибір зрозумілий – адже це один з небагатьох географічних творів, який зберігся майже повністю. В ньому дається опис всієї ойкумени від Іспанії на заході і до Індії на сході, від Борисфена на півночі і до Єгипта і Лівії на півдні. Страбон ставив перед собою вельми обмежені і практичні завдання: викласти вірогідні і точні дані, які могли бути корисними римському чиновникові і офіцерові¹². А.Ф.Маркопуло зробив переклад не всього твору, а лише уривків з сьомого та одинадцятого розділів “Географії”, які торкались опису Боспорського царства (традиційні інтереси Товариства до історії “Новоросійського краю”) та стародавньої Грузії (згідно з новим статутом Товариству дозволялось вести дослідження стосовно “східного берега Чорного моря”)¹³. Переклад зацікавив одеських науковців. Дослідники радянського часу визнавали, що незважаючи на неповноту, сумарність та уривчастість, відомості Страбона про Боспорське царство мають велике значення як свідчення добре поінформованого автора, а в ряді випадків – єдиного свідка деяких подій¹⁴. Стосовно ж Грузії, то “Географія” є, зокрема для Іберії, найранішим і єдиним її детальним описом. До того ж жоден з античних авторів, крім Страбона, не описував соціальних груп давньоіберійського населення і способу його життя¹⁵.

А.Ф.Маркопула було обрано кореспондентом Товариства, а його рукопис передано на розгляд новому секретареві Товариства В.Н.Юргевичу, доктору римської словесності, ординарному професорові Новоросійського університету. Ймовірно, під час розгляду останній зробив багато доповнень, зокрема приміток щодо змісту джерела – адже публікація з’явилась з їхніми двома прізвищами (див. Додаток, №1). Крім того, кілька з 80 приміток мають позначення про авторство М.Н.Мурзакевича. Хоча

¹¹ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2, 9.

¹² *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1947. – №4. – С.177; *Латышева В.О.* “Географія” Страбона як джерело з історії Боспору // Вісник Харківського університету. – 1971. – №62. – С.84–85.

¹³ Устав императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1873. – С.1.

¹⁴ *Латышева В.О.* Вказ.пр. – С.92.

¹⁵ *Болтунова А.И.* Описание Иберии в “Географии” Страбона // Вестник древней истории. – 1947. – №4. – С.142.

упорядники опублікували грецький текст, вони, на превеликий жаль, не вказали, з якого видання його було взято, адже у Європі на той час уже було здійснено низку видань Страбона: Д.Коре (1818), Г.Крамера (1844–1852), А.Майнеке (1851–1852), К.Мюллера – Ф.Дюбнера (1853–1858).

Мала продовження і традиція публікації агіографічних джерел. У сьомому і дев'ятому томах зусиллями протоієрея С.А.Серафимова, єпископа Порфирія (Успенського) та професора Московської семінарії К.І.Невоструєва була опублікована низка житій святих. Переважна більшість з них надійшла на прохання Товариства з московської Синодальної бібліотеки. Увага приділялася тим джерелам, які географічно торкалися досліджуваних Товариством регіонів, зокрема Криму та Бессарабії.

Так, у дев'ятому томі побачила світ розповідь єпископа херсонеського Єфрема про диво, здійснене Климентом I Римським. Святого папу Климента (бл. 30–97 рр. н.е.), який загинув мученицькою смертю в Херсонесі, християнська церква відносить до розряду “мужів апостольських” – безпосередніх учнів дванадцяти апостолів. У перші десятиліття після хрещення Русі він мав статус одного з перших покровителів держави, який вшановувався як римською, так і константинопольською церквами. Рукопис XII ст. для істориків був важливий з точки зору наукової інформації про Крим – недарма публікація відкривала у томі розділ “Історія”. З грудня 1866 р. у розпорядженні Товариства було і саме “Житіє” святого Климента (копія з рукопису XVI ст.). У 1874 р. його передали для перекладу професорові Київської духовної академії П.О.Терновському. Перебуваючи того року в Казані, у тамтешній бібліотеці він знайшов список житія св. Климента XVII ст. слов'янською мовою, який потрапив туди з книгосховища Соловецького монастиря. Влітку 1877 р. дослідник досить довго працював в архіві Синоду (у Петербурзі). Тоді ж він завітав до Казані, де взяв участь у роботі археологічного з'їзду і, ймовірно, знов працював з агіографічними джерелами¹⁶. Хоча “казанський” варіант перекладу був незадовільним, П.О.Терновський того року опублікував у десятому томі “Записок” обидва переклади – здійснений, разом з грецьким текстом (Додаток, №2; с.141–163), і знайдений (Додаток, №2; с.163–169). Також там він умістив ще один казанський “трофей” – “Слово о чудеси святого священномученика Климента папы Римского”, яке було перекладом слов'янською мовою XVII ст. уже відомого науковому загалові з публікації в дев'ятому томі “Записок” сказання св. Єфрема (Додаток, №2; с.169–174). У вступній примітці М.Н.Мурзакевич зазначив, що копіювання одного варіанту і звірку з іншим варіантом тексту джерела здійснив К.І.Невоструєв. Також він вказав номери, під яким рукописи зберігались у Синодальній бібліотеці, і додатково – номери, під якими вони подані у каталозі Х.-Ф.Маттеї, виданому 1805 р. у Лейпцігу, завдяки якому Товариство довідалось у середині 60-х років про існування цих житій і розпочало їх копіювання і публікацію.

¹⁶ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.26.

Цілеспрямована увага Товариства до життєвої літератури втілювалась у наступні роки ще у кількох публікаціях. За хронологією подій, описаних у джерелі, першим варто назвати життє епископа готського Іоана (середина VIII ст.), хоча опубліковане воно було останнім (1883) (Додаток, №40). Спеціально на замовлення Товариства переклад з грецької здійснив учитель Одеської духовної семінарії О.В.Никитський (у майбутньому приват-доцент Новоросійського, професор Юр'євського і Московського університетів). Грецький текст джерела було взято з “Acta sanctorum” (Венеція, 1744, т.V) – головного видання наукової організації католицьких ченців-боландистів. Упорядник намагався подати грецький текст “з дотриманням всіх особливостей правопису, за винятком вказаних у примітках місць”. Отже до грецького тексту переважають примітки текстуальні, а до перекладу – змістові (переважна більшість їх належить М.Н.Мурзакевичу, про що спеціально зазначено).

Головним об'єктом пошуку документів у цей період замість Синодальної бібліотеки стали інші столичні установи, де зберігались агіографічні джерела. 24 січня 1880 р. дійсним членом Товариства було обрано хранителя рукописів Румянцевського музею у Москві О.Є.Вікторова, як зазначалось у листі до нього – “поважаючи праці з російської палеографії”¹⁷. У цьому музеї зберігався список життє слов'янського просвітителя Кирила середини XVII ст., автором якого був архієпископ болгарський Климент з Охриду (кінець IX – початок X ст.). У підготовці життє до друку крім О.Є.Вікторова, судячи з приміток, взяв участь і М.Н.Мурзакевич. У одній з них було зазначено, що оригінал написано з абрєвіатурами, але упорядники, “для зручності читачам”, опублікували джерело “повним прописом зі збереженням рукописного тексту” (Додаток, №31).

Особисте знайомство М.Н.Мурзакевича з помічником директора і хранителем відділу рукописів Петербурзької публічної бібліотеки академіком П.Ф.Бичковим призвело до появи на сторінках “Записок” уривку з “Пролога” новгородського (XIII ст.) зі сказанням про хрещення князя Володимира у Корсуні (Додаток, №32). Листування між ними, яке частково збереглось у відділі рукописів Російської національної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна, зав'язалося з кінця 60-х років і сприяло співпраці двох наукових установ. 27 вересня 1874 р. П.Ф.Бичков став дійсним членом Товариства. Під час перебування у Петербурзі М.Н.Мурзакевич мав сприятливі умови роботи з рукописами у бібліотеці. Про це свідчить і записка від 11 січня 1880 р., видана П.Ф.Бичковим. М.Н.Мурзакевичу дозволялось працювати з рукописом №47, в якому містились життє святих Ольги та Володимира. Віце-президент працював лише з останнім, оскільки, як зазначалось вище, одеситів цікавили агіографічні джерела не взагалі, а лише ті, які торкались історії краю. Через два місяці, повідомляючи академіка про підготовку дванадцятого тому, М.Н.Мурзакевич дякував

¹⁷ Там само. – Спр.71-а. – Арк.31-зв.

йому за сприяння і запрошував опублікувати що-небудь у “Записках”¹⁸. На жаль, майбутній почесний член Товариства (1899) так і не скористався запрошенням.

Публікація уривку з “Пролога” – одна з найдосконаліших на той час у “Записках”. У вступній примітці, яка може розглядатись як археографічна передмова, упорядник дав опис рукопису, вказав на місце в каталозі і номер, під яким він зберігався у бібліотеці. У тексті крапками було позначено обгорілі фрагменти, а рядки відділено вертикальними рисками (про все це зазначено у примітці). Слова, написані абrevіатурою, розшифровано і в дужках наведено відсутні в оригіналі літери. Так само розкрито арабськими кириличну “цифирь” чисел і дат.

Предметом особливої гордості Товариства було написане на пергаменті (грецькою мовою) Євангеліє XII ст. У 1830 р. його привіз з Єгипту граф А.Ржевуський. Від графа манускрипт перейшов до одеського неgoціанта К.Сікара, а нащадки останнього (В.Р.Вассаль) подарували у 1864 р. рукопис Товариству. У шостому томі “Записок” (1867) протоієрей С.А.Серафимов датував джерело часом не пізніше XI ст. Це було з’ясовано з ледь розбірливого покрайнього запису про купівлю Євангелія у XII ст. Чотири розібрані речення з датуванням він навіть у вступній частині публікації¹⁹.

У 1874 р. Товариство відправило у Київ для експонування на виставці під час третього археологічного з’їзду найцінніші зі своїх рукописів. Перший відділ рукописних старожитностей називався “греко-візантійським” і відкривала його згадана вище пам’ятка²⁰. Вважаємо, що у той час ними і зацікавився П.О.Терновський (житіє св. Климента було в шостому, безіменному відділі), адже саме тоді йому було передано для розгляду ще житіє пустельника Йоасафа, царевича індійського (XI ст.), дванадцять листів константинопольського патріарха Полікарпа до катеринославського архієпископа Йова (1815) та хрисовули (урочисті грамоти) останніх молдавських господарів грецькою мовою. Зазначимо, що 20 листопада 1874 р. професора було обрано дійсним членом Товариства, з огляду на його праці з історії Візантії, а також за переклади з грецької мови джерел, наданих Товариством²¹. Активність історика у роботі з цими джерелами дозволило виділити у “Звіті” Товариства за 1874/1875 рік “Опис грецьких документів” як один з семи напрямків дій його науковців²².

П.О.Терновський зробив новий переклад покрайнього запису, опублікованого паралельно двома мовами у десятому томі (1877) (Додаток, №3). У стислій передмові упорядник назвав свій переклад буквальним, а в одній з

¹⁸ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедрина (далі – ВР РНБ). – Ф.120. – Оп.1. – Спр.976. – Арк.21-зв., 26.

¹⁹ Серафимов С. Манускрипт древнего греческого Евангелия // ЗООИД. – 1867. – Т. VI. – С.507–514.

²⁰ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.9.

²¹ Там само. – Спр.81. – Арк.18.

²² Отчет Одесского общества истории и древностей, с 14 ноября 1874 по 14 ноября 1875 года (далі – Отчет 1874/1875, або за інші роки). – Одесса, 1876. – С.10–11.

двох приміток вказав про передачу грецького тексту “слово в слово”. Друга примітка належала М.Н.Мурзакевичу, в якій він, аналізуючи текст і назву грошей під час купівлі Євангелія (романати), дійшов до висновку про написання і купівлю його за часів візантійського імператора Романа III Аргіра (1028–1034).

Після другої публікації приписки привернула до себе ще більше уваги. Уже в рік виходу десятого тому до Товариства звернувся дійсний член Товариства єпископ таврійський Гурій з проханням надати у його розпорядження Євангеліє, оскільки він побачив деякі неточності у транскрипції і перекладі приписки²³. Єпископ Гурій, засновник “Таврических епархиальных ведомостей”, завжди виявляв інтерес до церковних старожитностей. Зокрема, на початку 70-х років він цікавився деякими зі згаданих творів житійної літератури. Щоправда, після ознайомлення з ними не рекомендував їх до друку, а повернув з порадою “зберігати з іншими”²⁴. Одним з улюблених і постійних його занять, за свідченням сучасника, “було читання і писання”. Багато часу він приділяв “поясненню святого Письма, переважно Євангелій”²⁵.

Єпископові тоді відмовили, тому що під час російсько-турецької війни (1877–1878) було вжито заходів щодо збереження найцінніших старожитностей – вивезено їх за межі міста²⁶. Аж влітку наступного року Гурій одержав фоліант²⁷. Після ознайомлення було зроблено світлину, а потім він зв’язався ще з одним членом Товариства – єпископом Порфирієм (Успенським), який на той час мешкав у Москві, будучи членом Московської синодальної контори, і якого вважав “відомим знавцем грецької палеографії”²⁸. Врешті, за домовленістю між ними і Товариством, Євангеліє було переправлено з Сімферополя до Москви. Уже 4 листопада 1878 р. єпископ Порфирій відповів єпископові Гурію. У листі він повідомляв, що в його розпорядженні не було десятого тому і тому він, не чекаючи на його одержання, зробив транскрипцію і переклад приписки. За точність першої і правильність останнього він поручався. Розбіжності між обома транскрипціями і перекладами виявились суттєвими. Так, зокрема, відрізнялись написання і прочитання згадуваних візантійських грошей – у нього це були трапезундські соманати. Не наважився єпископ навести точне датування – подав лише перші три цифри (662 – отже приписка могла бути написана

²³ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.17.

²⁴ 159 заседание Одесского общества истории и древностей 2 мая 1867 г. – Одесса, 1867. – С.2–3.

²⁵ Иванов А. Преосвященный Гурий, архиепископ Таврический и Симферопольский (Краткий очерк его служения в Таврической епархии) // ЗООИД. – 1883. – Т.ХІІІ. – С.241–242.

²⁶ 179 заседание Одесского общества истории и древностей 12 октября 1877 г. – Одесса, 1877. – С.4.

²⁷ 184 заседание Одесского общества истории и древностей 30 сентября 1878 г. – Одесса, 1878. – С.2.

²⁸ Отчет 1877/1878. – Одесса, 1879. – С.11.

між 1112 та 1121 роками). Копію листа єпископ Гурій переправив разом зі своїм супровідним листом (26 лютого 1879 р.) до Одеси, в якому рекомендував віце-президентові опублікувати послання Порфирія.

М.Н.Мурзакевич опублікував без приміток і коментарів обидва листи, вмістивши їх у третьому відділенні одинадцятого тому, причому в зворотній хронології – спочатку рекомендація Гурія, а потім – лист Порфирія з його перекладом (Додаток, №23).

Видання наративних середньовічних джерел завжди посідало помітне місце в діяльності Товариства. У попередні роки в цій галузі домінував професор Новоросійського університету П.К.Брун (1804–1880), який опублікував подорожні записки Шильтбергера (кінець XIV – перша чверть XV ст.), Гільбера де Ляннуа (перша чверть XV ст.), Еріха Лясоти (друга половина XVI ст.), Евлія Челебі (середина XVII ст.), які торкались або Південної України, або Причорномор'я. З середини 70-х років певною мірою його місце заступив П.О.Юрченко – вихованець Новоросійського університету і учень П.К.Бруна. Під керівництвом професора він працював над вивченням історії Південної України періоду турецького володарювання. Після закінчення університету (1869) П.О.Юрченко, хоч і мріяв займатись наукою в університеті, змушений був багато вчителювати, в тому числі й приватно, щоб підтримати рідних²⁹. Товариство стало тим осередком, де він міг реалізувати свій науковий потенціал. 12 вересня 1875 р., беручи до уваги його “заняття по історичній частині”, його було обрано кореспондентом, а 24 січня 1877 р. – дійсним членом³⁰.

Сприяв зближенню П.О.Юрченка з Товариством М.Н.Мурзакевич. Намагаючись продовжувати започатковане в університеті дослідження, молодий історик зацікавився “Описом перекопських і ногайських татар” домініканця Жана де Люка (XVII ст.). Дослідник не задовільнився голландським (1707 р.) і французьким (1725 р.) перекладами і розшукував раніші видання. М.Н.Мурзакевич зв'язався з П.Ф.Бичковим, який і надіслав П.О.Юрченкові рідкісну збірку, видану хранителем королівської Паризької бібліотеки Мельхиседеком Тевено у Парижі 1696 р.³¹ У книзі виявилось ще кілька цінних описів подорожей, а особливо – “Опис Колхиди або Мінгрелії” місіонера М.Ламберті, опублікований вперше італійською мовою в Неаполі у 1654 р. Оскільки східне Причорномор'я за новим статутом входило в коло наукових інтересів Товариства, віце-президент запропонував учневі П.К.Бруна зробити переклад і опублікувати джерело у “Записках”.

Публікація П.О.Юрченка, як і його учителя, відзначається докладністю (Додаток, №4). У спеціальній передмові упорядник з'ясував не лише цінність “Опису” для вивчення історії Грузії, але й простежив його вплив

²⁹ Маркевич А. Петр Осипович Юрченко // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т.ХV. – С.879–884.

³⁰ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.85. – Арк.16.

³¹ ВР РНБ. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.976. – Арк.10.

на твори подорожників пізнішого часу. Багато уваги в передмові приділено з'ясуванню часу написання джерела. П.О.Юрченко відкинув і спростував точку зору голландського перекладача про 1633 рік. На його думку, це відбулось у першій половині 50-х років XVII ст. Також дослідник вказав на недосконалість французького видання 1725 р., оскільки його упорядники вдалися до орфографічних виправлень, відхиленнь від тексту, зокрема пропусків незрозумілих їм висловів, введення своїх заголовків, зміни власних імен. Карта Мінгрелії, додана до твору в обох французьких виданнях (і опублікована в “Записках”), чітко підтверджувала перекручення географічних назв. Археограф спорядив публікацію численними примітками: 16 до чотирьох сторінок передмови і 147 до 42 сторінок тексту джерела. Під час роботи над перекладом джерела і підготовки приміток П.О.Юрченко спеціально відвідав місцевості, описані М.Ламберті³².

Готуючи наступний, одинадцятий, том, П.О.Юрченко вирішив повернутись до “Опису” Жана де Люка, який за цінністю для вивчення історії краю у XVI–XVII ст. він ставив поруч з творами Броневського та Гійома Левассера де Боплана (Додаток, №26). У “Передмові перекладача” він зазначив, що відомості Ж. де Люка “мають всі ознаки вірогідності, основані на особистому спостереженні”, хоча і визнає, що авторові бракувало знання татарської мови. Основне місце цього елемента археографічної публікації знову займає з'ясування часу написання джерела. Дослідник вдруге заперечив голландське датування і погодився з обома французькими на 1625 році. 98 приміток до передмови і тексту джерела цього разу мали окрему нумерацію (як і в попередній публікації).

На превеликий жаль, П.О.Юрченкові, ймовірно, не було відомо, що оригінал і один список “Опису” Ж. де Люка зберігаються в Римі. Перший – у ватиканській бібліотеці, а другий – у бібліотеці князів Барберині – найбільшому з приватних зібрань рукописів у “вічному місті”. Останній скопіював італійський письменник С.Чіампі і опублікував у Флоренції 1839 р.³³

П.О.Юрченко здійснював переклади не лише з французької мови. Ще до того як він став кореспондентом наукової установи, ймовірно, намагаючись перевірити, а потім і максимально використати його лінгвістичні здібності, йому було доручено переклад з німецької мови двох брошур із зібрання Товариства, написаних на початку XVIII ст. і надрукованих у Швеції (1710–1713). Видання мали політичне спрямування, оскільки в них ішлося про почесні й особливу увагу стосовно Карла XII з боку турецького уряду. Вони мали продемонструвати шведам ту політичну вагу, яку мав їх давно відсутній в країні король в очах такого могутнього володаря, як турецький султан. Обидва переклади було опубліковано у десятому томі, як і “Опис” М.Ламберті (Додаток, №14; 15). Але останній потрапив до другого відділення тому, а вони – до третього (“Смесь”), де публікували

³² Отчет 1875/1876. – Одесса, 1877. – С.11.

³³ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.207.

джерела з мінімумом археографічної підготовки до публікації. Мабуть для того, щоб увага упорядника, за відсутності передмови і значної кількості приміток, стосовно такого антигероя російської історії, як Карл XII, не викликала зайвих запитань, він удався до тенденційності в одній з двох приміток до розповіді про побудову турками спеціальної тріумфальної брами на честь шведського короля. Там йшлося про рабів-християн, яких турецький уряд звільнив на знак поваги до Карла XII. Наприкінці твору інші раби-християни співають пісню на прощання з королем, де йдеться про майбутні перемоги короля і надію на їхнє звільнення. Несподівано упорядник робить висновок, що в даному разі маються на увазі “малороси, знаджені Мазепою, який обіцяв звільнити їх від підпорядкування Москві” (Додаток, №15; с.457). Не забуваймо, що звання імператорського “тяжело” як над упорядниками, так і над керівництвом Товариства.

Дві останні публікації П.О.Юрченка є на стику історії Швеції, Туреччини і Молдови. І це зрозуміло – геополітичні реалії початку XVIII ст. відрізнялись від сучасних Товариству не менше, ніж останні відрізняються від сьогоднішніх. Тому такі “стикові” публікації не рідкість у “Записках”. Так, зокрема, чотири фірми турецьких султанів, які підготував до друку В.О.Брун, було об’єднано спільною назвою “Матеріали стосовно Криму і Молдавії” (годилося б додати, що й Польщі). У неопублікованому огляді одинадцятого тому один з найстаріших членів Товариства М.А.Волков особливо виділив грамоту султана Амурата III до Стефана Баторія (1578), “дружбу з яким він цінував, адже польський король міг йому бути або небезпечним ворогом, або корисним союзником проти Росії”³⁴.

У цілому варто зазначити, що археографічний доробок як з історії Кримського ханства, так і з історії Молдавського князівства виявився незначним. У середині 70-х років робилася спроба інтенсифікувати пошуки в Криму. Таврійському губернському предводителю дворянства у липні 1875 р. було направлено листа, в якому повідомлялось, що в архіві дворянських депутатських зборів зберігались ярлики кримських ханів, датовані навіть раніше початку XV ст. Оскільки одні роди припинили своє існування, а інші залишили Крим після 1783 р. і їх фамільні документи не були потрібні адміністрації, то музей Товариства міг би поповнитись цінними матеріалами. Найцінніші з них могли бути перекладені на російську і опубліковані в “Записках”. Поділ джерел одного виду на “найцінніші” і “менш важливі” був характерним для Товариства. Цього разу “з решти ж менш важливої в історичному і топографічному відношенні” пропонувалось вибрати стислі відомості, “необхідні місцевій історії”³⁵. Але проект не вдалося здійснити. Ймовірно, свою роль відіграло побоювання відомчих установ втратити, як виявилось, цінні матеріали.

Реакція цих установ у Бессарабії на початку 70-х років була також негативною, хоча мова йшла лише про надання в тимчасове користування

³⁴ Там само. – Арк.206.

³⁵ Там само. – Спр.84. – Арк.78.

грамот молдавських господарів. Це призвело до згортання такого продуктивного у попередні десятиліття напрямку, як публікація актових джерел з історії Молдавського князівства. Поодиноким винятком стала публікація Статуту князівства 1741 р. (Додаток, №17). Його готував до друку ще у 60-ті роки єпископ Філарет, але з невідомих причин джерело залежалося у портфелі видавничого комітету³⁶.

Центральним на той час комплексом проблем в історичних дослідженнях Товариства було завоювання, заселення і господарче освоєння Російською імперією Північного Причорномор'я. Показовою тут є зміна тематики П.О.Юрченка, який у січні 1878 р. звернувся до керівництва наукової установи з проханням посприяти одержати дозвіл працювати у відомчих херсонських архівах, а також надати йому можливість ознайомлення з друкованим і рукописним зібранням джерел Товариства³⁷. Зроблено це було у зв'язку з оголошенням херсонським міським управлінням конкурсу на написання твору до сторіччя Херсона (заснований 18 червня 1778 р.). Товариство надало таку можливість і звернулось з відповідними листами до херсонського губернатора А.С.Ерделі та архієпископа херсонського Платона³⁸. Того ж місяця було одержано дозвіл губернатора на допуск до архівів губернського, судового, казенної палати, міського управління, міського та повітового поліцейських управлінь³⁹. Часу було обмаль і умови несприятливі. Так, у квітні, посилаючись на невідкладні заходи по збереженню матеріалів під час російсько-турецької війни, тимчасово відмовила у допуску до свого архіву херсонська духовна консисторія⁴⁰.

Працюючи в Херсоні в інших архівах, П.О.Юрченко звернув увагу на незадовільні умови зберігання документів і постійне їх нищення. 14 травня 1878 р. він звернувся до Товариства з пропозицією негайно створити комісію, яка б зайнялась їх розглядом “з метою вилучення матеріалів, важливих не тільки для історії Херсона, але й усїєї Південної Росії, особливо стосовно істотного питання про колонізацію південного краю”⁴¹. На превеликий жаль, Товариство ніяк не відреагувало на заклик історика. Можливо, там ще пам'ятали прикрий досвід невдалої спроби заснування історичного архіву в Одесі у 40-і роки, коли відібрані для цього А.О.Скальковським справи лише переглянули і відправили назад до відомчих архівів, в тому числі й до Херсона. Тим паче, що до середини 70-х років відносяться

³⁶ *Хмарський В.М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей у 60-ті рр. XIX ст. // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 2001. – Вип.10. – С.27.

³⁷ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.7.

³⁸ Отчет 1877/1878. – Одесса, 1879. – С.11.

³⁹ 182 заседание Одесского общества истории и древностей 17 февраля 1878 г. – Одесса, 1878. – С.2.

⁴⁰ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.85.

⁴¹ Там само. – Арк.93.

спроби А.О.Скальковського, який після “архівної” історії припинив участь у діяльності Товариства, ще раз створити таку установу в Одесі⁴².

П.О.Юрченко вчасно впорався з написанням твору і здав “Історико-статистичний нарис міста Херсона за сто років його існування (1778–1878)” до херсонського міського управління. Воно нагородило історика премією (350 крб.), але не видало його твір. Одеський історик О.І.Маркевич слушно вказав, що у тринадцятому томі “Записок” (1883) двічі відбилися наслідки захоплення П.О.Юрченка історією цього міста⁴³. Це була самостійна стаття “Історико-статистический очерк торговли Херсона” та спільна з М.Н.Мурзакевичем публікація листів відомого негоціанта барона А. де Сент-Жозефа графові Сегюру, князеві Потьомкіну та інших матеріалів стосовно торгівлі Херсона та Марселя у середині 80-х років XVIII ст. (Додаток, №45). П.О.Юрченкові належав переклад документів з французької.

Співпраця П.О.Юрченка і М.Н.Мурзакевича мала різні прояви. Так, під час написання історії Херсона у квітні 1878 р. віце-президент передав йому копії 130 ордерів Г.О.Потьомкіна (1781–1785), будучи переконаним в тому, що вони “містять багаті матеріали, які прямо торкаються облаштування міста, кораблебудування, торгів, які значною мірою пояснюють досі невідому початкову історію... міста – живого пам’ятника світлійшому”⁴⁴. М.Н.Мурзакевич ставився до особи Г.О.Потьомкіна і його діяльності на півдні імперії з особливим пієтетом. Протягом всього часу існування Товариства дослідник збирав матеріали (і заохочував інших) про нього і публікував їх на сторінках “Записок”, перетворивши це на певну традицію. Розпочинаючи з другого тому (1850), там з’явилися ордери Г.О.Потьомкіна. У роки віце-президентства діяльність у цьому напрямку стала як ніколи активною.

Ордери Г.О.Потьомкіна, які, за висловом О.І.Дружиніної, мали характер урядових розпоряджень⁴⁵, видавались в даний період трічі. Спочатку М.Н.Мурзакевич опублікував ті ордери, які пропонував П.О.Юрченкові. Документи були готові до друку менше ніж через місяць після завершення святкування столітнього ювілею Херсона, а опубліковані наступного року в одинадцятому томі в рубриці “Матеріали до історії губернського міста Херсона” (Додаток, №21). Кількість документів було збільшено до 149, а їх хронологія розширилась до кінця 1786 р. Ще у 1854 р. М.Н.Мурзакевич скопіював їх з “Журналу таємних паперів” канцелярії Потьомкіна, який зберігався у рукописному зібранні князя М.С.Воронцова. Залишається незрозумілим, чому він такий тривалий час тримав їх “під сукном”. Адже ці ордери, як він сам твердив у першій і останній примітках (що відігравали роль історичної передмови), свідчили про “геніальність” засновника

⁴² Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. – Одеса, 1998. – С.92–113.

⁴³ Маркевич А. Петр Осипович Юрченко. – С.883.

⁴⁴ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.86.

⁴⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. – М., 1959. – С.15.

Херсона, “невсипущу діяльність князя, всупереч чуткам, які розпускали недобррозичливіці, про його сибаритизм і нескінченне дозвільне життя”. У невеличкій післямові упорядник дав стислий огляд інших ордерів і документів “Журналу” і наприкінці не утримався від резюме: “У всіх ордерах князя Потьомкіна панує патріотична думка, котра керує, заохочує виконавців, а мудра Катерина II нагороджує”.

У наступному томі М.Н.Мурзакевич продовжив публікацію цих самих джерел з того ж зібрання (Додаток, №34). Але тепер він відібрав з ордерів 1781–1785 рр. ті, які торкались діяльності князя щодо ліквідації Кримського ханства і започаткування Таврійської області. Кількість документів (208) і приміток (69) цього разу було збільшено.

Третя публікація – розпорядження М.Л.Фалееву щодо розбудови міста Миколаєва у 1791 р. (Додаток, №48) – здійснена на основі іншого зібрання. Ще в квітні 1867 р. Товариство довідалось про наявність у містечку Решетилівці Полтавської губернії сімейного архіву Попових, в якому були матеріали з історії Південної України. Того ж року, оперативно діставши дозвіл, до Решетилівки вирушив М.Н.Мурзакевич. У жовтні він доповів Товариству, що архів складався з трьох частин: документи канцелярій В.М.Долгорукого-Кримського, Г.О.Потьомкіна та службового листування В.С.Попова – начальника похідних канцелярій обох можновладців. Через рік значна частина паперів була перевезена до Одеси і місцеві науковці працювали з ними аж до 1872 р., коли змушені були повернути їх на вимогу власників. У восьмому і дев'ятому томах (1872–1875) матеріали Решетилівського архіву були репрезентовані не менше ніж у сімнадцяти археографічних публікаціях. Згадане розпорядження також було з “решетилівського” зібрання.

Ф.Ф.Лашков, активний діяч заснованої у 1887 р. Таврійської ученої архівної комісії, відзначав цінність матеріалів Решетилівського архіву і віддавав належне зібранню князя М.С.Воронцова. Проте, публікуючи в “Записках” 1889 р. оригінали ордерів Потьомкіна, він слушно вказував, що у всіх перелічених вище публікаціях були представлені лише чернеткові відпуски⁴⁶.

Оригінали у Решетилівському архіві були представлені тоді, коли листи були адресовані безпосередньо В.С.Попову. Оскільки за існуючим тоді правилом начальник похідної канцелярії мав представляти князеві кореспонденцію від підлеглих, то значна кількість листів до Г.О.Потьомкіна надходила саме на його ім'я. У такий спосіб там відклалися, були скопійовані членами Товариства і опубліковані: 202 листи правителя Таврійської області В.В.Коховського за період 1784–1791 рр. (серед них у примітці є ще лист М.В.Репніна від 17 серпня 1782 р.) (Додаток, №7); 94 листи адмірала Й.М.Дерібаса (Додаток, №21); донесення генерала

⁴⁶ Лашков Ф.Ф. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического правителю Таврической области В.В.Коховскому за 1784 и 1785 гг. // ЗООИД. – 1889. – Т.ХV. – С.595.

М.В.Коховського (1787) (Додаток, №54); доповідна записка М.Л.Фалеева (написана між 1789 та 1791 рр.) (Додаток, №47); два листи М.І.Кутузова (1790–1791) (Додаток, №38).

Найретельніше підготовлені перші дві публікації, які рясніють численними примітками, в тому числі текстуальними, мають вказівки на місця, де папір зітлів. Крім цього, вони включають не лише решетилівські матеріали й пов'язані не лише з Потьомкіним і адресантами. Так, листи Й.М.Дерібаса охоплюють ширший період (1785–1796), ніж це зазначено у назві публікації. Адже після смерті Г.О.Потьомкіна В.С.Попов зберіг своє впливове становище (був навіть статс-секретарем Катерини II). Тому упорядники – спадкоємець першого градоначальника Одеси і член комісії з розгляду “решетилівських” паперів М.Дерібас та М.Н.Мурзакевич – вирішили не розбивати добірку листів. Відзначимо, що в центрі публікації була саме особа Й.М.Дерібаса. Підтвердженням цього служать додані наприкінці рескрипт (1798) та патент на орден св. Іоана Єрусалимського (1799), видані імператором Павлом.

Доповненням листів В.В.Коховського до Г.О.Потьомкіна (що зазначено у підназві і спеціальній примітці) стали його 128 листів до наступника “світлішого” – ще одного “пестунчика долі” – П.О.Зубова (1792–1794), безпосередньо заадресовані, як і попередні, В.С.Попову. Безіменний упорядник (є підстави гадати, що ним був М.Н.Мурзакевич), підготувавши 136 приміток до них, особливо виділив цю публікацію, оскільки, на його думку, “листи важливі подробицями і значно доповнюють досі маловідому історію облаштування Новоросійського краю” (Додаток, №35).

Листи В.В.Коховського, а також генерала М.М.Кречетникова і М.Вельяминова до Г.О.Потьомкіна (1786–1787) складають основу публікації про виїзд останнього кримського хана Шагін-Гірея з Російської імперії (Додаток, №44). Ця публікація, а також три інші – про подорож Катерини II на південь імперії у 1787 р. (Додаток, №8), облогу і взяття бендерської фортеці у вересні 1789 р. (Додаток, №46) та перелік осіб, які служили впродовж різних років у підпорядкуванні Г.О.Потьомкіна (Додаток, №30) – також “решетилівського” походження. Всі вони не присвячені безпосередньо Г.О.Потьомкіну, але розповідають про події, до яких він мав безпосередній стосунок. Наводячи маршрут згаданої подорожі, М.Н.Мурзакевич не утримався, щоб не торкнутись міфу про “потьомкінські села”. Апологет князя риторично запитує: “Якими б мали бути декорації, щоб з середини ріки можна було б їх бачити за 5 і за 10 верст; і як було їх перевозити?”

Одинадцять листів П.О.Румянцева до Г.О.Потьомкіна містяться в публікації, присвяченій долі молдавського господаря Грігоре III Гіки, позбавленого влади у 1777 р. (Додаток, №43). Походження і місце зберігання цих, а також двох листів колишнього правителя Молдови і двох листів П.О.Румянцева до Катерини II не зазначені. Подібний недолік, притаманний і багатьом іншим публікаціям Товариства, деякою мірою знецінює доробок одеських археографів.

Захоплення М.Н.Мурзакевича особою Г.О.Потьомкіна виявилось ще і в тому, що він вів пошук матеріалів далеко за межами Одеси і намагався опублікувати й ті з них, які не торкались “новоросійського” періоду. Так, він намагався знайти відомості про службу майбутнього завойовника Тавриди у Синоді. З цим проханням він звернувся до російського історика М.І.Григоровича, якому у 1877 р. передав з решетилівського зібрання 42 листи канцлера О.А.Безбородька до Г.О.Потьомкіна. У січні 1878 р. М.І.Григорович відповів, що про діяльність останнього в Синоді йому добре відомо та відомостей цих обмаль, але він пообіцяв зробити відповідну розвідку⁴⁷. Оскільки обіцянки своєї історик через якісь причини не дотримав, М.Н.Мурзакевич звернувся до єпископа Порфирія, який тоді, як зазначалось, перебував у Москві. Згодом єпископ надіслав перелік указів Синоду, пов'язаних з Г.О.Потьомкіним, за 1763–1791 рр. і в такий спосіб відзначився в галузі камеральної археографії (Додаток, №49).

Матеріали про Г.О.Потьомкіна М.Н.Мурзакевич шукав навіть у далекій Казані. Адже бібліотека, яка передбачалась для задуманого князем університету в Катеринославі, опинилась у місті на Волзі. Товариство звернулось у січні 1878 р. до Ради тамтешнього університету з проханням надіслати каталог книг, а також рукописів, які могли торкатись Південної України. Хоча Рада дала у травні того року відповідне доручення університетському бібліотекареві, співробітництво з містом на Чорному морі не мало продовження⁴⁸. Безуспішною також виявилась спроба Товариства у 1879 р. розшукати “Духовний регламент” Петра I, надрукований латинською мовою у перекладі Л.Сичкарьова (1785) у друкарні Академії наук. Звернення до керівництва Академії з проханням оглянути складські запаси, а також до того ж таки єпископа Порфирія щодо Московської синодальної контори виявилися марними – книги не було ні в обох складах, ані в академічній друкарні⁴⁹. Щоправда, доробок здібного перекладача врешті з'явився на сторінках “Записок” в одинадцятому томі, коли було опубліковано грецький текст панегірика князеві ахайського митрополита Парфенія з його перекладом (Додаток, №29). Принагідно зауважимо, що в даний період це був другий випадок друку поезій такого жанру – у попередньому томі з'явилась ода О.В.Суворову, вперше видана у Білгородській друкарні у 1792 р. з нагоди перебування там видатного полководця (Додаток, №18).

Характерним є випадок з надісланням до Товариства архієпископом херсонським і одеським Платоном “Диптиха” (Синодика), що належав Бізюковому монастиреві (а започаткований був у Хрестовоздвиженському монастирі на Смоленщині). Даючи аналіз цього джерела першої половини XVIII ст., М.Н.Мурзакевич більше уваги приділив власне “Пом'янику”. В останньому як найважливішу інформацію він виділив відомості про рід

⁴⁷ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.25–26.

⁴⁸ Там само. – Арк.9, 101.

⁴⁹ Там само. – Спр.91. – Арк.80, 88.

черниці Євпраксії Потьомкіної, з якого, на його думку, міг походити Г.О.Потьомкін⁵⁰. Гадаємо, що додатково М.Н.Мурзакевича приваблювали в особі князя дві обставини: однакове соціальне походження (батько археографа був священником) та спільна мала батьківщина (Смоленщина).

Особливе місце серед археографічних публікацій цього часу посіла проблема наукового вивчення краю, до якого Російська імперія мала стратегічний інтерес. Мова йде про низку наукових експедицій, здійснених у другій половині XVIII ст. Перша спроба організації подорожей у Північне Причорномор'я відноситься до 1770-х рр. і пов'язується з особою природознавця, доктора медицини, академіка Петербурзької Академії наук А.-Й.Гільденштедта (1745–1781). Свої ідеї і плани він виклав у листі від 2 грудня 1773 р. відомому воєначальнику і полководцю В.М.Долгорукому. Цей лист, знайдений у “решетилівських” паперах, М.Н.Мурзакевич опублікував у десятому томі “Записок” (Додаток, №5). У наступному томі віце-президент вирішив представити науковому загалу сам “Щоденник”. Переклад з німецької він вирішив доручити М.Ф.Шугурову. Відомий історик і педагог на той час мешкав у Криму і був директором феодосійського учительського інституту. Надсилаючи у вересні 1878 р. другий том щоденника разом з деякими іншими додатковими документами, М.Н.Мурзакевич просив приступити до праці якнайшвидше. Дивно лише пролунала заява, що “численні ботанічні описи, вміщені автором, можуть бути опущені”, і таким чином скорочено ретельний щоденник мандрівника⁵¹. М.Ф.Шугуров не лише впорався вчасно (22 лютого 1879 р. його вже за цей переклад було обрано дійсним членом Товариства⁵²), але й подав джерело максимально повно. В.Січинський у своєму відомому творі “Чужинці про Україну” важливість джерела вбачав не лише у докладному описі міст приазовського краю, а й у тому, що мандрівник “особливо багато подає відомостей про рослинність, опис річок та доріг”⁵³.

У згаданій вище публікації десятого тому (Додаток, №5) М.Н.Мурзакевич умістив ще три документи стосовно організації т.зв. “астрономічної” експедиції у Крим у 1785 р. Геодезист Географічного департаменту Петербурзької Академії наук Ф.Черной за вказівкою Катерини II мав визначити довготу і широту всіх кримських міст. Матеріали про здійснення подорожі М.Н.Мурзакевич уже публікував на сторінках восьмого тому “Записок” (1872). Під ідентичною назвою опублікував ще порцію документів про цю експедицію І.І.Курис (Додаток, №36), який входив до складу комісії по розгляду “решетилівських” паперів. Така тривала потрійна подача матеріалу, коли документи хронологічно з'являлись впереміш, свідчить про деяку спонтанність і неузгодженість у роботі комісії.

Найбільше ж уваги було приділено експедиційній діяльності П.-С.Палласа, відзначеній трьома публікаціями. П.-С.Паллас (1741–1811) – видатний

⁵⁰ Там само. – Спр.89. – Арк.80.

⁵¹ Там само. – Арк.134.

⁵² Там само. – Спр.91. – Арк.42-зв.

⁵³ Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.163.

німецький учений-енциклопедист, природознавець і мандрівник, академік Петербурзької Академії наук, який працював в Росії у 1767–1809 рр. Спочатку дослідження проводив на сході європейської частини Росії та в Сибіру, а у 1793–1794 рр. – на півдні імперії. Саме в 1876–1877 рр. з'явилася перша стаття про вченого російською мовою, яка належала таврійському віце-губернатору А.Сонцеву, а також і перша в Російській імперії монографія⁵⁴.

Після публікації у 1877 р. записки академіка зі спостереженнями на Таманському півострові (Додаток, №6) керівництво Товариства вирішило опублікувати описи його подорожей. Робота над перекладом розпочалась ще у першій половині 70-х років. Ініціював її М.Н.Мурзакевич, а Г.Е.Караулов запропонував доручити це М.О.Славич-Сосногоровій. На думку одеського історика В.О.Яковлева, вихованець Рішельєвського ліцею Г.Е.Караулов “був одним з найосвіченіших і працюючих місцевих літераторів”. У той час він був у відставці після багатьох років праці інспектором у відомому вірменському Халібівському училищі в Феодосії і працював в оціночній комісії управління Бессарабсько-Таврійського земського банку. Він умістив багато матеріалів про Крим у газеті “Одесский вестник”, журналі “Радуга”⁵⁵. Г.Е.Караулов, як і М.О.Славич, працювали у спільній царині – склали путівники по Криму. У 1871 р. вийшов упорядкований М.О.Славич “Путеводитель по Криму для путешественников”. Видання здобуло багато схвальних відгуків, у тому числі і Г.Е.Караулова. Рецензенти відзначали найсильніший бік путівника – зосередження на історичних аспектах. У подальшому укладач і рецензент навіть співпрацювали над кількарязовим перевиданням цієї книги⁵⁶. Отже у їх особі М.Н.Мурзакевич знайшов нових співробітників Товариства.

Наприкінці листопада 1873 р. Г.Е.Караулов писав віце-президенту про те, що М.О.Славич завершила переклад. Але погодилась вона помістити його у “Записках” за двох умов: 1) щоб переклад було опубліковано увесь, а не у витягах; 2) одержання у винагороду 200 примірників окремих відбитків або сто, а за решту – сплатити лише за папір. Також кримчанин повідомив, що вони разом з П.К.Бруном здійснювали редакцію того перекладу і “споряджали його необхідними примітками”⁵⁷. На засіданні 15 січня 1874 р. члени Товариства (був присутній і П.К.Брун) визнали такі умови неприйнятними⁵⁸. Адже Товариство домовлялося з друкарнями про

⁵⁴ Сонцев А. Паллас в Крыму // Древняя и новая Россия. – 1876. – Т.1. – №3. – С.279–289; Маркуев В. Петр Симон Паллас, его жизнь, ученые труды и путешествия. – М., 1877. – 214 с.

⁵⁵ Яковлев В.А. Григорий Эммануилович Караулов // ЗООИД. – 1886. – Т.ХІV. – С.795.

⁵⁶ Непомнящий А.А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века). – К., 1999. – С.155–156.

⁵⁷ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.202.

⁵⁸ 162 заседание Одесского общества истории и древностей 15 января 1874 г. – Одесса, 1874. – С.4.

порівняно невеличкий наклад авторських відбитків. Так, зокрема в умовах співпраці з франко-російською друкарнею у 1879 р. йшлося про 25 примірників, а решта – за домовленістю з авторами⁵⁹. Наприкінці 1874 р. Слов'янська друкарня Й.Й.Буковецького не передбачала навіть і цього – автори мали самі платити (або Товариство за них) з розрахунку вісім з половиною крб. за друкарський аркуш. Тоді ж М.О.Славич змінила думку і питання видачі їй відбитків залишила на розгляд Товариства⁶⁰.

Переклад опису подорожі П.-С.Палласа пролежав у редакторському портфелі і був виданий двома подачами у дванадцятому і тринадцятому томах (1881–1883) під різними назвами (Додаток, №33; 41). У передмові М.О.Славич, відома в літературних колах під псевдонімом Сосногорова, а цього разу заховавшись під криптонімом “М.С.”, написала, що присвятила переклад відомому російському статистику, географу і етнографу академіку П.І.Кеппену, одному з засновників Російського географічного товариства, якого знала особисто. Він перший у 1837 р. висловив жаль з приводу відсутності російського перекладу подорожей Палласа. У вступній примітці М.О.Славич зазначила, що здійснила переклад за першим лейпцігським виданням 1803 р. Як вказувалось вище, наукове редагування “історичної і археологічної частини” здійснили П.К.Брун і Г.Е.Караулов. Примітки підготували перекладач, М.Н.Мурзакевич і професор М.О.Головкинський (мінералог і геолог, у 1877–1881 рр. – ректор Новоросійського університету). Про авторство підрядкових приміток вказувалося окремо, причому виділялися примітки, що належали самому Палласові. Значна кількість приміток залишалась не атрибутованою. Після тексту джерела у тринадцятому томі розміщені розлогі примітки Г.Е.Караулова (с.92–105) до обох частин публікації, які можна назвати коментарями (датовані 1882 р., тобто готувались на останньому етапі підготовки, коли перша частина вже вийшла друком).

Публікація подорожних нотаток П.-С.Палласа відразу привернула до себе увагу. Незважаючи на те, що публікацію готував цілий колектив упорядників, ними було допущено багато недоліків. Севастопольський інженер О.Л.Бертъе-Делагард (1842–1920), а в майбутньому – відомий археолог, історик і віце-президент Товариства, надіслав у грудні 1881 р. до Одеси листа з заувагами стосовно першої частини публікації, вважаючи, що “якщо не всі, то багато будуть корисними”⁶¹. 22 січня 1882 р. на засіданні було заслухано його повідомлення з “топографічними примітками”⁶². Проте через видавничий комітет вони так і не пройшли. Його не задовільнила і якість перекладу. О.Л.Бертъе-Делагард називав його “дійсно

⁵⁹ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.62.

⁶⁰ Там само. – Спр.81. – Арк.30, 41.

⁶¹ *Непомнящий А.* Историко-краеведческая деятельность А.Л.Бертъе-Делагарда (По новым архивным материалам) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т.3. – С.189–190.

⁶² 203 заседание Одесского общества истории и древностей 22 января 1882 г. – Одесса, 1882. – С.4.

жахливим”, де “ледве знайдеться вірно передана фраза”⁶³. Через багато років, у першій половині 1918 р., вже важко хворий історик намагався зробити свій варіант перекладу, але відредагований і підготовлений до друку текст так і не було опубліковано⁶⁴.

Завершує низку документів П.-С.Палласа, порушуючи певною мірою хронологію, записка до Г.О.Потьомкіна про дослідження берегів Каспійського моря (1781) (Додаток, №42). У розпорядженні Товариства виявились як оригінал французькою мовою, так і російський переклад згаданого вже Л.Сичкарьова. Проте вирішено було опублікувати лише переклад XVIII ст.

У друкованому доробку Товариства цього періоду традиційними стали публікації, які можна було об'єднати в такі рубрики: українське козацтво; персоналії; матеріали XIX ст.; позапрограмані джерела; історіографічні пам'ятки.

Рубрика “Матеріали для історії Запорозжя” започаткована на сторінках “Записок” з VI тому (1867). Вона містила в собі як статті, так і публікації, з'являючись завжди у третьому відділенні. Особливість даного періоду – наявність у ній лише археографічних публікацій. Вони торкались у переважній більшості персоналії, оскільки документи надходили частогусто з родинних архівів чи приватних колекцій. Зазначимо також, що опубліковані матеріали тематично виходили за межі історії Запорозької Січі й були присвячені в цілому історії українського козацтва XVII–XVIII ст. Так, з 16 документів, які опублікували А.Мартос, А.Білий, М.Білозерський і П.Китицин (Додаток, №16; 27), два торкались історії Гетьманщини (в тому числі лист гетьмана Івана Мазепи до прилуцького полковника Горленка 29 квітня 1699 р.), лише один – Запорозької Січі (атестат козакові), а решта – історії формування і діяльності Чорноморського козацького війська. Ймовірно, така рубрикація не задовільнила видавничий комітет і в майбутньому від неї відмовляться, хоча матеріали з історії запорозького козацтва публікуватимуться досить часто.

Публікації про персоналії мають вигляд статей, в тексті яких можна знайти витяги з документів, а завершуються вони одним або кількома документами-додатками. Цього разу “персональні” матеріали було взято в основному з Решетилівського архіву і хронологічно вони стосувались другої половини XVIII ст. Особи, яким присвячувались публікації, не були загальновідомими, але, на думку упорядників, їх діяльність була вартою уваги. Так, завдяки одній з публікацій М.Н.Мурзакевича у тринадцятому томі науковий загал довідався про боротьбу з епідемією чуми у середині 1780-х рр. в Кременчузі і Херсоні. Багато зусиль доклав до припинення пошесті доктор медицини Д.Самойлович, який, на думку упорядника, міг походити з роду відомого гетьмана другої половини XVII ст. (Додаток,

⁶³ Филлимонов С.Б. О подготовке А.Л.Бертье-Делагардом к печати перевода сочинения П.С.Палласа о Крыме // Археографический ежегодник за 1983 год. – М., 1985. – С.270–272.

⁶⁴ Непомнящий А.А. Записки путешественников... – С.21.

№50). Там само віце-президент розповів мовою листування П.О.Румянцева і Г.О.Потьомкіна, ордерів останнього до херсонського та таврійського губернаторів (1778–1784) про Якова (Якуб-агу) Рудзевича, який сприяв зусиллям російського уряду у приєднанні Кримського ханства (Додаток, №51), а також з'ясував за допомогою листа таврійського губернатора С.Жегуліна В.С.Попову (1792) обставини смерті (самогубства) єпископа Мойсея (Гумилевського), вікарія феодосійського і маріупольського (Додаток, №52). У 1881 р. М.Н.Мурзакевич опублікував лист відомого одесита Ларіона Портнова до імператора Олександра I (1821), в якому просив підтвердити його заслуги у розбудові міста наприкінці XVIII ст. (Додаток, №37).

Розпочинаючи з першого тому “Записок”, на їх сторінках можна знайти публікації, які тематично виходили за межі території, оголошеної у програмних документах Товариства (Новоросійський край, Бессарабія і східний берег Чорного моря). Такі винятки робились або внаслідок особливої цінності джерела, або з огляду на особу упорядника чи того, про кого йшлося у джерелі. У даний період переважав останній варіант.

До початку 70-х років відноситься знайомство М.Н.Мурзакевича з В.Б.Антоновичем, якого 18 листопада 1874 р. обрали дійсним членом Товариства. У наступні роки віце-президент активно запрошував головного редактора Київської археографічної комісії опублікувати матеріали у “Записках”, зокрема з історії гайдамаччини. Але В.Б.Антонович, посилаючись на вичерпання матеріалів у відомому томі “Архива Юго-Западной России”, обіцяв надрукувати в Одесі або записку Гендльовика, або записки К.Хоецького. Проте обидві побачили світ через кілька років у журналі “Киевская Старина” (першу опублікував його учень, одеський історик І.А.Линниченко)⁶⁵. На початку 80-х років В.Б.Антонович частково виконав обіцянку і публікувався у “Записках”. Щоправда матеріал був наданий йому із зібрання Товариства – грамота княжни Настасії Мстиславської стосовно розміну сіл з її родичами у Білорусії (1561) (Додаток, №39). Отже, не він прилаштувався під Товариство, а навпаки. Археографічна публікація була здійснена за найкращими правилами тогочасної науки. Вступна примітка вказує, де зберігається грамота, а також на те, що вона подарована Товариству (О.М.Ямковський). Текст джерела супроводжується текстуальними примітками. Після тексту – вказівка на наявність печаток і їх опис. Далі – докладні примітки, які відіграють роль історичної передмови. Наприкінці публікації – генеалогічна таблиця князів Мстиславських. Безумовно, публікація відомого упорядника “Архива Юго-Западной России” робила честь одеській науковій установі.

⁶⁵ Відділ рукописів Інституту російської літератури (“Пушкінський Дім”) РАН. – Ф.603. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.65; Спр.54; *Хмарський В.М.* Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2000. – Вип.5. – С.255–256.

Творчі зв'язки мав М.Н.Мурзакевич з М.І.Семевським – засновником, видавцем і редактором петербурзького журналу “Русская старина”, в якому публікувались джерела з історії Росії XVIII–XIX ст. Наприкінці 1876 р. віце-президент надавав йому у користування підбірку витягів з паперів Решетилівського архіву. Для одинадцятого тому історик підготував дві записки, написані у 1827 р. поручиком М.Ладиженським з оглядом військових дій Російської імперії проти Персії 1722–1735 та 1796 рр. (Додаток, №24). Записку було складено під час чергової російсько-турецької війни 1826–1828 рр. під керівництвом генерал-квартирмейстера головного штабу генерала П.П.Сухтелена. М.Н.Мурзакевич додав до записок дев'ять маршрутів просування російських військ, взятих з записок Бенігсена, твору Д.П.Бутурліна, а також з матеріалів депо карт архіву Головного штабу. У згаданому вже огляді одинадцятого тому М.А.Волков відзначив особливу цінність опублікованих джерел, зокрема першої записки, яка, на його думку, “більш за все заслуговує на увагу читача”⁶⁶. На наш погляд, вона є типовим зразком вияву імперської ментальності, сповненої експансіонізму: “Петро Великий, невтомний у заходах щодо прославлення і збагачення держави своєї, задумав здобути Росії, через торгівлю, деяку участь у багатствах Сходу. Для виконання такого великого наміру необхідно було оволодіти західним і південним берегом Каспійського моря до Астрабаду”.

Одним з випадкових придбань Товариства були листи до Т.І.Тутолміна від спадкоємця престолу Павла Петровича (1776 р.) з приводу Сумського гусарського полку (яким командував адресат) та Катерини II про народження її онука Миколи (1796 р.). Документи випадково потрапили до протоієрея з Ананьєва Ф.Гілявського, який передав їх у 1878 р. архієпископу херсонському і одеському Платону. Останній, будучи почесним членом Товариства, надіслав листи до М.Н.Мурзакевича⁶⁷. Віце-президент імператорського Товариства не міг пропустити нагоду опублікувати два, хоча й невеличкі, джерела, які торкались аж трьох представників правлячої династії. До того ж Т.І.Тутолмін був у 1783 р. катеринославським губернатором. Характерними рисами методики упорядників є вміщення листів не у третьому відділенні, де з'являлись незначні за обсягом публікації з мінімумом (а то й без) науково-довідкового апарату, а в основному, другому, а також розташування листів не за хронологією, а за “субординацією” – спочатку про імператрицю, а потім про спадкоємця престолу.

Матеріали з історії XIX ст. певною мірою також стосувались відомих особистостей. Маючи в своєму розпорядженні копію послужного списку новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (1763–1831) О.Ф.Ланжерона з його власноручними правками, Товариство вирішило здобути такий же документ стосовно його наступника у пізніші роки – М.С.Воронцова (1823–1854). Звернення до штабу Кавказького корпусу

⁶⁶ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.202, 216.

⁶⁷ Там само. – Арк.161–162.

знайшло відгук у полковника С.С.Аркудинського, який надіслав документ, датований 1856 роком (тоді М.С.Воронцов помер). Обидва послужні списки, споряджені стараннями М.Н.Мурзакевича низкою приміток, побачили світ у десятому томі (Додаток, №9). Так само він взяв участь у публікації листа з Афоногорського монастиря до архієпископа херсонського і таврійського Гавриїла (В.Ф.Розанова), перекладеного з грецької П.О.Терновським (Додаток, №12). На жаль, упорядники не зробили спробу визначити час написання листа. Також вони своєрідно відреагували на титулування у листі Гавриїла архієпископом херсонським і одеським, назвавши його у заголовку архієпископом катеринославським, херсонським і таврійським. Остання назва єпархії існувала до 1837 р., а потім виділилася нова – херсонська і таврійська з осідком в Одесі. Оскільки лист адресовано до Одеси, вважаємо, що його написано між 1837 та 1848 рр., коли архієпископ Гавриїл очолював нову єпархію. У 1882 р. Товариство придбало збірку листів архієпископа Інокентія (Борисова), який очолював єпархію після Гавриїла. Ймовірно, саме з неї було взято три листи до відомого історика О.М.Бодяньського (1844–1854), які опублікував бібліограф з Ростова (Ярославської губернії) А.О.Титов (Додаток, №55). Гадаємо, що останній був причетний до придбання епістолярій, оскільки саме йому було доручено здійснити публікацію і того ж року обрано дійсним членом⁶⁸.

Історіографічні пам'ятки, що з'являлись на сторінках “Записок”, були у переважній більшості статтями піонерів вивчення давньої історії краю (праці археологів П.Дюбрюкса, І.П.Бларамберга). У даний період було опубліковано ще три праці. У 1875 р. М.Н.Мурзакевич виявив бажання “все те, що стосується Криму і вірменського населення, що мешкає у ньому, бачити у російському перекладі”. Його зацікавив зокрема твір “Подорожі Польщею та іншими містами, де мешкали вірмени, які переселились із древнього столичного міста Ані” (1830) архімандрита Міная Медичі, вихідця з Трапезунда, вихованця венеціанської академії св. Лазаря, який перебував у Криму з 1820 по 1846 рр. У лютому 1875 р. віце-президент звернувся до дійсного члена Товариства Г.К.Айвазовського з проханням перекласти витяги з цього твору. Брат відомого мариніста відмовився, але порекомендував звернутись до настоятеля Феодосійської вірменської католицької церкви Х.Кушнерьова. Останній хоча й погодився, але попередив, що також дуже завантажений працею⁶⁹. М.Н.Мурзакевич неодмінно хотів бачити переклад у десятому томі, виявив наполегливість і перекладач упорався вчасно. Так з'явився уривок, в якому містився перелік вірменських старожитностей у Криму (Додаток, №13).

Віце-президент Товариства вирішив, що вартою уваги науковців буде стаття І.О.Стемпковського про діяльність новоросійського генерал-

⁶⁸ 204 заседание Одесского общества истории и древностей 18 марта 1882 г. – Одесса, 1882. – С.5.

⁶⁹ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.84, 89, 125.

губернатора А.-Е.Рішельє по управлінню краєм, у якого автор був багато років ад'ютантом. Статтю було написано на замовлення французького "Journal Asiatique" (1822). Через два роки М.Т.Каченовський передрукував її у своєму журналі "Вестник Европы" (переклад А.Зінов'єва). М.Н.Мурзакевич не обмежився простим передруком, а додав до неї 35 своїх приміток (крім вступної примітки до назви, яка часто-густо у публікаціях Товариства відігравала роль передмови), а наприкінці навів промову наступника Дюка – О.Ф.Ланжерона під час відкриття Рішельєвського лицю 7 січня 1818 р. (щоправда не вказав, звідки її взяв) (Додаток, №10). Зазначимо, що обидві праці не були суто науковими статтями і містили елементи нарративу, оскільки обидва автори були очевидцями того, про що писали. Секретар Товариства В.Н.Юргевич переклав з німецької статтю професора Гейдельберзького університету Г.-Ф.Крейцера "Початок археологічних розкопок в Ольвії" (Heidelberger Jahrbücher der Literatur. – 1822. – №78), яка була рецензією на відому працю І.П.Бларамберга "Опис античних медалей Ольвії", видану 1822 р. у Парижі (Додаток, №11).

Камеральна археографія в зазначені роки не посіла, як і раніше, помітного місця у діяльності Товариства. Вартим уваги є видання "Каталога картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в Музее императорского Одесского Общества истории и древностей" (Одесса, 1881. – 56 с.). Упорядником каталогу був директор музею М.Н.Мурзакевич. У передмові він зазначив, що зібрання було започатковане ще наприкінці 1839 р. почесним президентом М.С.Воронцовим. Окремо було виділено М.А.Рігельмана, М.П.Саковича і А.П.Чиркова, які зробили особливий внесок до колекції, а потім було перелічено й інших (74 особи), хто робив подарунки Товариству. Каталог поділено на шість розділів – "Карти, плани областей, міст, фортець" (231 позиція), "Карти морів, річок, заток і гаваней" (115), "Церкви і церковні речі" (110), "Портрети, бюсти, монументи" (128), "Історичні і місцеві види" (52), "Стародавні речі" (31). Кількість позицій не відповідає реальній кількості описуваних об'єктів. Є випадки, коли під одним номером зареєстровано кілька предметів, наприклад, 12 бюстів. Біля кожної позиції вказано ініціалами, кому належить дарунок. У передмові зазначено, що не всю колекцію подарували – дещо було придбано, тому біля деяких номерів нічого не вказано.

На превеликий жаль, керівництво Товариства обмежилось зображальними і речовими джерелами і не ризикнуло доручити комусь скласти подібний каталог писемних джерел. Причина могла бути в тому, що не з усіма з них у Товаристві могли дати раду. Підтвердженням цього можуть служити поодинокі випадки описів східних рукописів, які подарував відомий кримський поміщик В.Р.Вассаль. Засновник тонкорунного вівчарства на півдні імперії міг дозволити собі купувати рукописи, навіть не знаючи їх змісту. Перший опис здійснив німецький консул в Одесі О.Г.Блау. Доручений йому для розгляду манускрипт, подарований ще у 1870 р., виявився турецьким перекладом другої частини поеми "Шах-наме" перського і таджицького поета X – початку XI ст. Фірдоусі. Переклад було

здійснено у Константинополі 1619 р., присвячено султанові Осману II і супроводжено 25 малюнками. Оглядач відзначив, що цінним є не лише зміст твору, а й малюнки, які віддзеркалювали мистецтво свого часу.

У 1879 р. у розпорядженні Товариства за сприянням сина попереднього дарувальника, – О.В.Вассалья, опинився ще один рукопис. Після смерті того року О.Г.Блау керівництво звернулось для з'ясування його змісту і значення одночасно до австрійського віце-консула в Одесі Гюнера та до Петербурзької Академії наук. На початку 1880 р. дипломат повідомив, що познайомився з поемою азербайджанського поета і мислителя XII – початку XIII ст. Нізамі Гянджеві “Кітабі Хосрев ве Хіріне” (“Хосров і Ширін”) (1181 р.) і переклав назви всіх глав⁷⁰. Вона є одним з творів його циклу “Хамсе”, сюжет якої пов'язаний з особою іранського царя сасанідської династії Хосрова II Парвіза (591–628) (Додаток, №53). Зі столиці надійшло аналогічне повідомлення з висновками академіка Розена про неунікальність таких рукописів. Також у Петербурзі упорядкували переплутані сторінки та 20 малюнків⁷¹, за що Товариство чемно дякувало академікові у березні 1880 р.⁷² Безіменним упорядником (упорядниками) було наведено в описі тільки заголовки розділів з правильним їх розташуванням.

Подарунки залишались, як і у попередні роки, основним джерелом поповнення колекції рукописів Товариства, тому темпи її зростання не змінилися. Якщо за 35 років існування наукової установи (1874) було зібрано, за визначенням упорядників щорічних “Звітів”, 95 “рукописів різноманітного змісту”, 38 “східних рукописів і друкованих книг”, 106 “старовинних грамот і документів”⁷³, то через десять років було 125 “рукописів старовинних і нових збірок”, 41 “східний рукопис і друкована книга”, 159 “старовинних документів, грамот, патентів”⁷⁴. Серед тих, хто поповнював колекції, у “Протоколах” засідань Товариства у зазначені роки згадуються архімандрити Амфілохій, Антонін, В.Р.Вассаль, інспектор училищ Одеської учбової округи князь В.Д.Дабіжа, херсонський поміщик А.А.Декар'єр, М.Н.Мурзакевич, історик О.К.Накко, єпископ елизаветградський Неофіт, архієпископ Платон, бібліограф А.О.Титов, полковник О.М.Ямковський.

Стосовно рукописного зібрання Товариство не поводило себе, як “собака на сні”, але водночас дбайливо його зберігало, а за наданими комусь у розпорядження джерелами прискіпливо слідкувало. Згадувані раніше випадки користування документами М.І.Семевського і П.О.Юрченка були не поодинокими. У 1875 р. надіслано Церковно-археологічному товариству при Київській духовній академії для використання малюнки

⁷⁰ 193 заседание Одесского общества истории и древностей 24 января 1878 г. – Одесса, 1880. – С.2.

⁷¹ 194 заседание Одесского общества истории и древностей 26 марта 1880 г. – Одесса, 1880. – С.1.

⁷² ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.71-а. – Арк.25.

⁷³ Отчет 1872/1873. – Одесса, 1874. – С.20.

⁷⁴ Отчет 1882/1883. – Одесса, 1884. – С.20.

святих місцевостей В.Григоровича-Барського (1744–1745)⁷⁵. Майже два роки (з вересня 1879 р. по серпень 1881 р.) три томи документів т.зв. “Збірки Гавриїла” були у розпорядженні єпископа катеринославського Феодосія, який їх використав для видання “Матеріалів для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії” (1881 р.)⁷⁶. З лютого по травень 1881 р. історичний твір єврейського автора кінця XVII – початку XVIII ст. Д.Ляхну “Девар Сефафаїм” мандрував до Петербурзької публічної бібліотеки, де його звіряли з іншими його варіантами⁷⁷. На прохання цієї ж установи (нагадаємо про творчі зв’язки М.Н.Мурзакевича з помічником директора бібліотеки П.Ф.Бичковим) у листопаді того самого року до столиці імперії було відправлено 10 кримських ханських ярликів та турецьких султанських фірманів для доцента Петербурзького університету В.Д.Смирнова, який займався історією Кримського ханства (повернено вчасно у березні 1883 р.)⁷⁸. Багато понервували у Товаристві з приводу трьох рукописів, надісланих разом з іншими старожитностями для виставки на третій міжнародний з’їзд орієнталістів, що відбувався у Петербурзі у 1876 р. Протягом листопада 1876 – січня 1877 рр. Товариство тричі зверталось до організаційного комітету з проханням повернути цінні пам’ятки⁷⁹. Лише за сприяння П.Ф.Бичкова справа зрушилася з місця і старожитності повернулись до Одеси у вересні 1877 р.⁸⁰

У той же час, якщо до Товариства потрапляли цінні матеріали, то воно само намагалось втримати їх якнайдовше (згадаймо “решетилівські” папери), а то й залишити назавжди. Так, у січні 1876 р. було одержано дозвіл архієпископа херсонського і одеського Леонтія на залишення у зібранні надісланої з села Табурищ (Олександрійського повіту Херсонської губернії) “Збірки указів минулого століття”⁸¹. Але відразу ж зауважимо, що у науковій установі не тримались “мертвою хваткою” за документи, якщо бачили сенс передачі їх іншій установі. Так у вересні 1880 р. бібліотеці Новоросійського університету було передано три зошити з

⁷⁵ 168 заседание Одесского общества истории и древностей 12 сентября 1875 г. – Одесса, 1875. – С.4.

⁷⁶ 191 заседание Одесского общества истории и древностей 14 ноября 1879 г. – Одесса, 1879. – С.3; 201 заседание Одесского общества истории и древностей 2 октября 1881 г. – Одесса, 1881. – С.5.

⁷⁷ 199 заседание Одесского общества истории и древностей 30 марта 1881 г. – Одесса, 1881. – С.2; 201 заседание Одесского общества истории и древностей 2 октября 1881 г. – С.5.

⁷⁸ 208 заседание Одесского общества истории и древностей 28 ноября 1882 г. – Одесса, 1882. – С.2; 211 заседание Одесского общества истории и древностей 7 июля 1883 г. – Одесса, 1883. – С.1.

⁷⁹ 177 заседание Одесского общества истории и древностей 3 апреля 1877 г. – Одесса, 1877. – С.3.

⁸⁰ 179 заседание Одесского общества истории и древностей 12 октября 1877 г. – Одесса, 1877. – С.4.

⁸¹ 170 заседание Одесского общества истории и древностей 1 декабря 1875 г. – Одесса, 1876. – С.3.

ботаніки доктора медицини Бартольдї, який у 30-х роках ХІХ ст. працював у Одесі⁸².

Традиційним шляхом поповнення зібрання джерел було також виготовлення копій документів у різноманітних архівних установах. Яскравим прикладом може слугувати не раз згадувана вище співпраця з Петербурзькою публічною бібліотекою. Варто назвати ще кілька випадків, хоча і не всі вони були успішними. У 1876 р. віце-президент звернувся до директора Московського Публічного і Румянцевського музеїв з проханням розшукати опис Чорного моря, складений 1700 р. П.А.Толстим. Спроба виявилась невдалою – джерело там шукали, але не знайшли⁸³. У січні 1880 р. почесним членом Товариства було обрано директора Московського головного архіву міністерства іноземних справ Ф.А.Бюлера. У листі до барона вказувалось, що у такий спосіб Товариство висловило свою повагу за те, що сприяв дослідникам, дозволяючи працювати у підпорядкованому йому архіві. Через чотири місяці почесний член надіслав копії документів, пов'язані з Катериною ІІ (1762), а одесити відразу попросили посприяти у розшуку матеріалів з історії Кримського ханства, зібраних свого часу академіком Г.Ф.Міллером⁸⁴. Щоправда ширше розгорнути співпрацю не вдалося. Готуючи до видання описи подорожей Гільденштедта і Палласа, у військового міністра було здобуто дозвіл для віце-президента працювати в архіві Головного штабу (січень 1880 р.) з метою копіювання карт і планів, які б могли супроводжувати видання. Проте і тут не вдалося скористатись нагодою, оскільки дозвіл надійшов запізно, коли М.Н.Мурзакевич вже виїхав з Петербурга до Москви, де він брав участь у Попередньому комітеті чергового, п'ятого, археологічного з'їзду⁸⁵. Не побачила світла на сторінках “Записок” і подорож Х.Кушнерьова до Кам'янця-Подільського і Києва. У червні 1883 р. Товариство підготувало відповідні папери для огляду вірменських старожитностей (в тому числі й рукописних) у Кам'янці-Подільському, куди Х.Кушнерьова запрошував настоятель тамтешньої вірменської церкви А.Щепанський, а також для роботи у Центральному архіві давніх актів у Києві – туди було вивезено частину актів⁸⁶.

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. було вжито заходів щодо збереження старожитностей. У середині квітня 1877 р. за вказівкою міністра внутрішніх справ і за розпорядженням градоначальника віце-президент (він і директор музею) організував вивезення рідкісних золотих, срібних і мідних монет, речей (за винятком мармурів і тендітних терракот), рукописів, карт, креслень, а також діловодчих матеріалів за місто, до

⁸² ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.71-а. – Арк.64.

⁸³ 176 заседание Одесского общества истории и древностей 24 января 1877 г. – Одесса, 1877. – С.4–5.

⁸⁴ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.71-а. – Арк.17, 43.

⁸⁵ 192 заседание Одесского общества истории и древностей 10 декабря 1879 г. – Одесса, 1879. – С.1–2.

⁸⁶ 211 заседание Одесского общества истории и древностей 7 июля 1883 г. – Одесса, 1883. – С.2.

колишньої Тираспільської митної застави (будинок №26)⁸⁷. М.Н.Мурзакевич уже мав подібний досвід – саме він у набагато небезпечніших умовах займався порятунком старожитностей під час Кримської війни⁸⁸. Лише у зв'язку з цим було відмовлено у користуванні джерелами єпископу Гурію та П.О.Китицину⁸⁹. У травні наступного року найціннішу частину колекції було повернено назад⁹⁰.

Таким чином, упродовж 1875–1883 рр. співробітники Товариства продовжили пошук нових історичних джерел з історії краю, зберігали зібране у своєму музеї і публікували їх у своєму виданні. У чотирьох томах “Записок” (обсягом понад 100 друк. арк.) вони здійснили 55 археографічних публікацій (понад 40% від загальної кількості статей), які вперше за історію Товариства посіли в них дві третини обсягу (раніше не було й половини). Археографічні публікації відобразили основні напрямки історичних досліджень у Товаристві, головним з яких був, безсумнівно, процес приєднання Південної України до Російської імперії і освоєння краю. Гадаємо, що методологічні засади провідних археографів Товариства і, насамперед, віце-президента М.Н.Мурзакевича віддзеркалювали основні тенденції тогочасної науки. З одного боку, це впливи позитивізму, намагання оприлюднити якомога більше історичних джерел, які могли б проілюструвати поступ в історії краю, – це позначилось на збільшенні обсягу і питомої ваги археографії у “Записках”. З іншого, – намагання утриматись у межах офіційної історії розвитку Російської імперії і її місця у світі – це втілилось в одержанні звання імператорського і відчутної апологетики імперської політики. Водночас не можна перебільшувати рівень ідеологізації діяльності Товариства. Адже сама археографічна діяльність свідчить про намагання уникнути політичної тенденційності, притаманної кон'юнктурним історичним дослідженням. Також варто зазначити, що тематика публікацій була ширшою, аніж проблема експансії Російської імперії у Північному Причорномор'ї. На наш погляд, Товариство виходило насамперед з бажання оприлюднити якнайбільше наявних у його розпорядженні джерел. Методика видання джерел залишає суперечливе враження, оскільки її рівень коливався навіть у межах кожного тому. Але часто необхідної археографічної підготовки публікаціям бракувало не лише у відділенні “Суміш”, але і в “Збірці матеріалів”. У той самий час деякі з публікацій були підготовлені на високому науковому рівні, який відповідав тогочасним стандартам. Теоретичними проблемами видання історичних джерел у Товаристві окремо не займались.

⁸⁷ Отчет 1876/1877. – Одесса, 1878. – С.13; 168 заседание Одесского общества истории и древностей 12 сентября 1875 г. – Одесса, 1875. – С.4.

⁸⁸ Хмарський В.М. Відновлення археографічної діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1856–1860) // Историческая память. – Одесса, 2000. – Вып.2. – С.95–96.

⁸⁹ ДАОО. – Ф.93. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.10, 112.

⁹⁰ Отчет 1877/1878. – Одесса, 1879. – С.10–11.

Смерть вице-президента 15 жовтня 1883 р. стала разючим ударом для Товариства. Наукова установа повинна була увійти у нову добу свого життя – добу “без Мурзакевича”.

ДОДАТОК

Перелік археографічних публікацій в “Записках” Одеського товариства історії та старожитностей (1877–1883)

Том X (1877)

1. Страбона География. – С.75–110.
2. Херсонский святитель. Мучение святого Климента. – С.141–174.
3. Древнее греческое рукописное Евангелие Одесского музея. – С.175–176.
4. Описание Колхиды или Мингрелии о. Ламберти, миссионера Конгрегации для распространения христианской веры. – С.178–224.
5. Меры о приведении в известность Новороссийского и Кавказского края. – С.225–229.
6. Разные замечания касательные до острова Тамана. – С.230–234.
7. Письма правителя Таврической области Василия Васильевича Коховского правителю канцелярии В.С.Попову для доклада его светлости князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому. – С.235–360.
8. Шествие его императорского величества в полуденный край России в 1787 году. – С.361–364.
9. Послужные списки генерал-губернаторов Новороссийского края и Бессарабии. – С.371–390.
10. О трудах дюка Ришелье по части управления в полуденной России. – С.391–406.
11. Начало археологических розысков в Ольвии. – С.407–414.
12. Послание афоноворского монастыря “Русик” архиепископу екатеринославскому, херсонскому и таврическому Гавриилу с изложением монастырских нужд и обстоятельств и просьбою о пособии. – С.438–440.
13. Армянские древности Таврического полуострова. – С.440–451.
14. Точное описание воздвигнутых турецкою изобретательностью триумфальных ворот, которые были поставлены в Бендерах благодаря стараниям и издержкам турецкого паши и великого визиря, его королевскому величеству Карлу XII, шведскому королю, при отъезде последнего в свои наследственные земли, с присовокуплением замечательной прощальной речи. Весьма точно переведено с арабского. Напечатно в 1710 г., в Швеции. – С.452–457.
15. Изображение правого оттоманского суда в Бендерах над виновниками нападения на дворец короля в Варнице, или кровавое им возмездие, в котором открыто принял участие его султанское величество Ахмет III,

по пристрастию и благосклонности к интересам шведского короля. Напечатано в 1713 году (в Швеции). Перевод с немецкого экземпляра Одесского музея. – С.458–465.

16. Материалы для истории Запорожья. – С.482–487.

17. Устав Молдавии 1741 года. – С.492–498.

18. Ода графу Александру Васильевичу Суворову. – С.509–510.

Том XI (1879)

19. Дневник Путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштедта в 1773–1774 г. – С.180–228.

20. Рескрипты, принадлежащие музею Общества. – С.323.

21. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, Новороссийского генерал-губернатора. – С.324–377.

22. Письмы адмирала Иосифа Михайловича де Рибаса правителю канцелярии фельдмаршала князя Потемкина-Таврического для доклада его светлости. – С.378–434.

23. О греческой приписке на Евангелии X-го века Одесского музея. – С.450–452.

24. Краткие записки о военных действиях россиян против персов. – С.452–466.

25. Материалы касающиеся Крыма и Молдавии. – С.467–472.

26. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин. Жана Де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625). – С.473–493.

27. Материалы по истории Запорожья. – С.494–496.

28. Болезнь и смерть светлейшего князя Потемкина-Таврического. – С.503–504.

29. Греческий панегирик князю Потемкину, с русским переложением. – С.505–506.

30. Лица, служившие в штате князя Потемкина-Таврического. – С.506–508.

Том XII (1881)

31. Февраля 14 преставление и похвала святому отцу Константину нареченного Кирила, учителя словенскому языку и болгарскому, философа. Створено Климентом. – С.49–59.

32. Пролог. В т(от) д(е)нь (15 июля) память с(в)ятого кн(я)зя Володимира, кр(е)стившего всю рускую землю. – С.59–61.

33. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах. – С.62–208.

34. Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786-й год. – С.249–329.

35. Письма екатеринославского губернатора Василия Василиевича Коховского состоящему при делах ее величества Екатерины II, тайного

советника В.С.Попова, для доклада князю Платону Александровичу Зубову (с 20 января 1793 по 24 июля 1794 года). – С.330–427.

36. Астрономическое положение городов в Крыму. – С.427–430.

37. Гражданин Ларион Федорович Портнов. – С.461–462.

38. Два письма генерал-майора Михаила Илларионовича Голенищева-Кутузова-Смоленского. – С.486.

Том XIII (1883)

39. Беларуская грамота княжны Настасии Михайловны Мстиславской, о размене сел с ее родичами 1561 г. – С.17–24.

40. Житие преподобного отца нашего Иоанна, епископа Готфии. – С.25–34.

41. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань. – С.41–107.

42. Записка академика П.С.Палласа князю Потемкину о исследовании берегов Каспийского моря. – С.108–112.

43. Письмы господаря Григория Гики фельдмаршалу графу П.А.Румянцеву и Г.А.Потемкину-Таврическому, 1777–1783 годов. – С.117–131.

44. Выезд последнего крымского хана Шагин-Гирея из России в Турцию, в 1787 году. – С.132–135.

45. Письма барона Антуана графу Сегюру, о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном. – С.156–164.

46. Выписка из письма, писанного из Бендер от 11/22 ноября 1789. – С.180–182.

47. Докладная записка М.Л.Фалеева его светлости. – С.182–183.

48. Какие приказания его светлости были обер-штер-кригс-комисару Фалееву, о строениях в г. Николаеве и заведениях в окружности оного и намерения в рассуждении флота, адмиралтейства и мастерских 1791 года. – С.184–187.

49. Сведение о службе по синодальному управлению князя Г.А.Потемкина-Таврического. – С.187–188.

50. Доктор медицины Данило Самойлович. – С.246–254.

51. Якуб-ага (Яков) Рудзевич. – С.254–259.

52. Епископ Моисей Гумилевский, викарий феодосийский и мариупольский. – С.260–262.

53. Персидский манускрипт с рисунками, музея Одесского общества истории и древностей. – С.265–268.

54. Донесение генерала М.В.Коховского, для доклада князю Г.А.Потемкину-Таврическому. – С.268.

55. Письма архиепископа херсонского Иннокентия (Борисова) профессору И.М.Бодянскому. – С.269–272.